Памяці
брата Аляксандра

Прадмова

...І няма ў людзей больш простага спосабу
ўдасканальвацца, як праз веданне дзеяў мінулых.
Палібій

Нарыс гісторыі Беларусі з'яўляецца спробай сціслага сінтэтычнага выкладу гісторыі Беларусі ад найдаўнейшых часоў да ўключэння краю ў склад Расійскай імперыі. Ранейшыя сінтэзы нашага мінулага састарэлі, і выданне канцэптуальна новых прац даўно стала відавочнай патрэбай. Зрэшты, абагульняльных кніг па гісторыі ў нас заўжды не хапала. Пасля Вацлава Ластоўскага, які ў 1910 г. выдаў «Кароткую гісторыю Беларусі», упершыню папулярна падаўшы мінулае краю з нацыянальных пазіцый і паклаўшы пачатак сінтэтычнаму выкладу ўласна беларускай гісторыі, да II сусветнай вайны выйшлі адно танюткі «нацыяналістычны» «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» Ўсевалада Ігнатоўскага (Менск, 1922) і «пралетарскі» «Нарыс гісторыі Беларусі» Васіля Шчарбакова (Менск, 1934) як яго антытэза. Пасля таго, як названыя аўтары трапілі ў апалу і іх кнігі былі забароненыя, дапаможнікаў па айчыннай гісторыі наогул не засталося[1]. Больш высокі навуковы ўзровень мела «Гісторыя Беларусі» патрыярха беларускай гістарыяграфіі Мітрафана Доўнара–Запольскага, пісаная, праўда, паспешліва, адразу пасля ўтварэння БССР, і не даведзеная да ладу, але свет яна змагла пабачыць толькі нядаўна (Мінск, 1994).

[1] У часе вайны быў укладзены зусім папулярны нарыс Язэпа Найдзюка «Беларусь учора і сяньня» (Менск, 1943), аднак яго выкарыстанне абмежавалася тэрыторыяй і перыядам нямецкага кантролю.

KAMUNIKAT.org

З 1954 г.[2] і да канца 1980-х выйшла некалькі пакаленняў сінтэтычных выданняў савецкага ўзору, асноўныя палажэнні якіх наследаваў неўзабаве створаны першы школьны падручнік, што таксама без істотнага карэктавання зместу дажыў да абвяшчэння дзяржаўнага суверэнітэту Рэспублікі Беларусь. З настойлівай паслядоўнасцю ў гэтых сінтэзах праводзіўся комплекс ідэй, якія на павер не вытрымлівалі навуковай крытыкі. У прыватнасці, у іх цалкам ігнаравалася роля балцкага субстрата ў этнагенэзе беларусаў, як аксіёма ўводзіўся тэзіс пра адзіную старажытнарускую народнасць, з якой выводзілася адвечнае імкненне беларусаў да ўз'яднання з Расіяй, маляванай выключна станоўча, а ўсё, звязанае з Польшчай, падавалася толькі ў чорных фарбах, асабліва дзяржаўная і царкоўная уніі. З нешматлікіх калектыўных выданняў савецкай эпохі лепшым застаўся першы том «Гісторыі Беларускай ССР» у 5 тамах (Мінск, 1972), у якім выразная тэндэнцыйнасць падыходаў кампенсавана грунтоўнасцю выкладзенага матэрыялу.

Першай сінтэзай, створанай у Беларусі пасля развалу СССР, стаў першы том «Нарысаў гісторыі Беларусі» (Мінск, 1994), які выгодна адрозніваецца адыходам ад старых трактовак і асвятляе мінулае з нацыянальна–дзяржаўных пазіцый, але вартасць кнігі змяншаюць фрагментарнасць і павярхоўнасць многіх раздзелаў. Падобных недахопаў мае пазбавіцца новая акадэмічная «Гісторыя Беларусі» ў 6 тамах, аднак на момант пісання гэтых радкоў у свет выйшаў пакуль толькі першы том калектыўнай працы («Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.)». Затое за апошнія гады паспела з'явіцца некалькі дапаможнікаў, у якіх зноў рэанімуюцца штампы «западно–руссизма» і ўзнаўляюцца штучныя вобразы суседа–сваяка з Усходу і суседа–ворага з Захаду[3].

У адрозненне ад гісторый суседніх народаў, беларускае мінулае дасюль мала вабіла і замежных вучоных. Іх сур'ёзным даробкам пакуль застаюцца толькі «Беларусь: стварэнне нацыі» Нікаласа Вакара[4] і «Гісторыя Беларусі» Марцэлія Космана[5], якія да апошняга часу былі адзінымі агульнымі выданнямі па нашай гісторыі, даступнымі замежнаму чытачу, хоць мінула не адно дзесяцігоддзе пасля іх напісання. Свежая ж аўтарская сінтэза эміграцыйнага даследчыка Янкі Запрудніка «Беларусь на гістарычных скрыжаваннях» (Мінск, 1997) прысвечана галоўным чынам падзеям найноўшых часоў.

[2] История Белорусской ССР. Т.1. Под ред. В.Н.Перцева, К.И.Шабуни, Л.С.Абецедарского. Минск, 1954.

[3] Найбольш яскравы прыклад — Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Частка 1. Ад старажытных часоў — па люты 1917 г. / Пад рэд. Я.Новіка, Г.Марцуля. Мінск, 1998.

[4] Vakar N. Byelorussia. The Making of Nation. Cambridge, Massachusetts, 1956.

[5] Kosman M. Historia Białorusi. Wrocław, 1979.

Нарыс гісторыі Беларусі напісаны на аснове даступнага корпуса айчынных і замежных даследаванняў (гл. бібліяграфію). Кнігу склалі дзесяць раздзелаў, у якіх асвятляюцца адпаведна працэс першапачатковага засялення тэрыторыі Беларусі (I), з'яўленне першых дзяржаў і хрысціянізацыя (II), утварэнне Вялікага Княства Літоўскага і шляхі ўваходжання ў яго Беларусі (III), кансалідацыя зямель вакол Вільні (IV), палітычныя і грамадскія структуры ВКЛ (V), асноўныя тэндэнцыі культурнага развіцця ў сярэдневяковай Беларусі (VI), шляхецкая дэмакратызацыя і забяспечаная ёю унія (VII), Рэфармацыя, наступ каталіцкай рэакцыі і культурны раскол (VIII), войны і заняпад XVII ст. (IX), анархія XVIII ст., усталяванне расійскай гегемоніі і катастрофа рэспублікі (X). Частка неабходнай інфармацыі пададзена ў дадатку (дыяграмы, табліцы, карты).

Прапорцыі размеркавання тэксту па раздзелах і тэмах нераўнамерныя, што невыпадкова. Сярод многіх цяжкасцяў, якія чакаюць кожнага, хто возьмецца пісаць даўнюю гісторыю Беларусі, першай жа будзе недаследаванасць яе цэлых перыядаў і пластоў, а таксама недахоп падставовай літаратуры. Сутыкнуўшыся з імі і разумеючы, што ў выкладанні гісторыі тысячагоддзя ў невялікай кнізе немагчыма ўнікнуць адбору матэрыялу, многіх пропускаў і спрашчэнняў, я палічыў мэтазгодным звярнуць больш увагі на дзяржаўна–палітычнае і грамадскае жыццё краю ў XVI—XVII ст. — у найважнейшыя часы даўняй гісторыі Беларусі, з якімі звязана і найбольш ідэалагічных міфалагізацый старой гістарыяграфіі. Часы, што трывала лучылі нас з суседнімі народамі цывілізаванага свету Еўропы — хоць бы праз супольныя цэнтры ўлады і адкрытасць.

Спалучаючы папулярную форму падачы матэрыялу з навуковай дакладнасцю, аўтар паспрабаваў збалансавана паказаць падзеі палітычнага і грамадска–культурнага жыцця, аб'ектыўна асвятліць найбольш спрэчныя моманты айчыннай гісторыі, праводзячы па меры магчымасці ўласны погляд на іх сутнасць.

Добра ўсведамляю, што многія беларускія вучоныя ведаюць нашмат больш за мяне. Суцяшае, аднак, вядомае выказванне Нормана Дэвіса: «Укладам гісторыка ў гісторыю не ёсць выключна веды па прадмеце...». Ведаю, што кніга можа (і павінна!) выклікаць спрэчкі. Сённяшні гісторык разумее, што колькі б ён ні падпарадкоўваўся імператыву аб'ектыўнасці, быць дарэшты бесстароннім не зможа. Мне важна было звярнуць увагу на традыцыйна незаўважаныя ў папярэдніх сінтэзах аспекты нашага мінулага, паспрабаваць

зірнуць на яго з перспектывы правоў чалавека, адцяніць ганьбаваны феномен шляхецкай дэмакратыі і самакіраванне магдэбургскіх гарадоў, першыя формы грамадзянскай супольнасці і еўрапейскі кантэкст мінулага Беларусі наогул.

Прыкладзеная бібліяграфія не прэтэндуе на паўнату, аднак уяўлялася немэтазгодным абмяжоўваць яе толькі класічнымі, падставовымі і найноўшымі выданнямі. Паколькі сучаснай гістарычнай бібліяграфіі ў Беларусі проста няма, з практычна-навуковых інтарэсаў у прыкладзены спіс уключана максімальная колькасць кніжных пазіцый, якія дагэтуль не страцілі значэння.

Аддаючы на суд чытачоў *Нарыс гісторыі Беларусі*, спяшаюся падкрэсліць, што гэтай кнігі не было б без дапамогі вялікага кола добразычліўцаў. Перадусім дзякую акадэміку Яраславу Ісаевічу, праф. Ежаму Клачоўскаму, праф. Анджэю Каміньскаму і праф. Адаму Мальдзісу за прапанову ўвайсці ў калектыў аўтараў сінтэтычных прац па гісторыі Беларусі, Літвы, Польшчы і Украіны (1992). За каштоўныя парады і падказкі шчыра абавязаны маім рэдактарам Алегу Трусаву і праф. Анатолю Грыцкевічу. Найглыбейшую ўдзячнасць выказваю рэцэнзентам акад. Юліушу Бардаху і праф. Анджэю Каміньскаму, чыя крытыка была для мяне асабліва дарагой. На сустрэчах згаданага калектыва канцэпцыя кнігі неаднаразова была прадметам супольнага абмеркавання, за ўдзел у якім і падтрымку хацеў бы падзякаваць Адомасу Бутрымасу, Яраславу Грыцаку, Ганне Дылёнговай, Губэрту Лашкевічу, Антанасу Кулакаўскасу, Браніславу Макоўскаму, Яну Скарбку, Юозасу Тумялісу, Захару Шыбеку і Наталлі Якавенка. Урэшце самую глыбокую ўдзячнасць выказваю маім сябрам, якія заўжды дапамагалі ў пошуку літаратуры — Моніцы Банькоўскай ды Лявону Юрэвічу, а таксама маім родным, што натхнялі і падтрымлівалі духоўна.

Выданне адрасуецца шырокай аўдыторыі. Як канцэнтраваны выклад гісторыі Беларусі яно можа выкарыстоўвацца ў якасці дапаможніка на адпаведных курсах ВНУ, а таксама быць прыдатнай для чытання кожнаму, хто знаёміцца з беларускай гісторыяй самастойна. Спадзяюся, кніга часткова задаволіць патрэбу суайчыннікаў у ведах па няпростай гісторыі нашай краіны і паспрыяе стварэнню больш праўдзівага вобраза беларускага мінулага.

Уступ

Назва краю і народа

Сярод вядомых аўтэнтычных крыніц, якія непасрэдна тычацца гісторыі земляў сучаснай Беларусі, назва «Белая Русь» упершыню згадана ў ананімным лацінамоўным рукапісе другой паловы XIII ст., які быў параўнальна нядаўна выяўлены ў Дубліне амерыканскім гісторыкам Марвінам Л. Колкерам. Аўтар тэксту каталіцкі місіянер, паміж іншага, запісаў, што яго калега Вайслан (Vaislanum) «прапаведуе слова Божае на Белай Русі». Праз стагоддзе «Белую Русь» неаднаразова згадваў у вершах паўднёванямецкі паэт Пётр Зухэнвірт, які апісваў ваенныя прыгоды братоў–рыцараў, што ваявалі з Вялікім Княствам Літоўскім, Ноўгарадам і Псковам. З Інфлянтаў яны траплялі на тэрыторыю «Белай Русі», якую можна лакалізаваць у раёне Полацка і Пскова. У паведамленні польскага храніста Яна Чарнкоўскага (1300—1387) за 1382 г. гэтая назва ўпершыню звязана з канкрэтным горадам: літоўскі князь Кейстут, паланіўшы Ягайлу, загадаў пасадзіць яго разам з маці ў «castro Albae Russiae, Polock dicto». Гэтыя лацінамоўныя тэксты і з'яўляюцца самымі раннімі крыніцамі, у якіх сустракаецца першапачатковая форма цяперашняй назвы Беларусі. Заўважым, што тэрмін «Белая Русь» упершыню сустракаецца ў помніках лацінскага пісьменства і ўжываецца ў іх як іншаназва.

У крыніцах, створаных на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага, першыя прыклады выкарыстання назвы «Белая Русь» фіксуюцца ў XV ст. У прыватнасці, яна згадваецца ў вядомым пасланні мітрапаліта Місаіла да папы, датаваным 1476 г. Аднак

пастаяннай геаграфічнай прывязкі гэтая назва яшчэ не мела. У нямецкай хроніцы Ульрыха Рыхенталя, напісанай у 1420-я г., гарадамі Белай Русі названы Полацк, Віцебск, Смаленск і Берасце. Праўда, у лістах Прускага ордэна да чэшскага караля Вацлава IV (1378—1419) за 1412—1413 г., у якіх таксама згадваецца «Weissen Rewsen», пад ёю разумелі землі па–за межамі дзяржавы Вітаўта. На некаторых еўрапейскіх картах XV — пачатку XVI ст. подпісам «Белая Русь» пазначана тэрыторыя Маскоўскага княства. Так часам называлі Маскоўскую дзяржаву ў сваіх апісаннях заходнееўрапейскія аўтары пасля захопу Іванам III (1462—1505) Ноўгарада Вялікага. Аднак выкарыстанне гэтай назвы ў дачыненні да Маскоўскай Русі мела чыста палітычны сэнс. Як этнаграфічна–тэрытарыяльнае вызначэнне яна ніколі там не ўжывалася.

У другой палове XVI ст. «Белая Русь» у многіх крыніцах мела ўжо больш дакладную геаграфічную лакалізацыю. Польскія гісторыкі Марцін Кромер (1512—1589) і Аляксандр Гвагнін (1534—1614) лічылі ёю Падзвінне і Падняпроўе. І ў дзяржаўных дакументах Вялікага Княства Літоўскага (напрыклад, у прывілеі караля Стэфана Баторыя (1576—1586) рыжскім купцам ад 1581 г.) «Белая Русь» фігуруе як назва адной з правінцый гэтай дзяржавы (побач з Літвой, Жамойцю, Інфлянтамі). Прыкладна з 1620-х г. колькасць выпадкаў выкарыстання гэтага тэрміна ў крыніцах рэзка ўзрасла, а яго геаграфічны змест выразна акрэсліўся. Гэта была найперш паўночна–ўсходняя частка этнічна беларускай тэрыторыі, Падзвінне і Падняпроўе — Віцебскае, Полацкае, Мсціслаўскае, Смаленскае і часткова Менскае ваяводствы. З'явілася і вытворная назва «беларусцы». Так называлі сябе жыхары этнічнай Беларусі з канца XVI ст.: «родам ліцвін беларусец Ашмянскага павету», «літоўка беларуска Мсціслаўскага павету», «беларусец Лідскага павету», «віцебчанін беларусец пасадскі чалавек» і г.д. Слова «ліцвін», «літоўскі» азначала тут прыналежнасць да дзяржавы, а «беларусец» — этнічна–рэлігійную самаакрэсленасць. Адначасова ў дачыненні да тэрыторыі Беларусі (за выняткам заходняй) у якасці вызначэння, якое дамінавала да XVII ст., выступаў старадаўні ўсходнеславянскі этнонім і канфесіонім «Русь» ды яго вытворныя «русіны», «рускі народ». Апошнія ў роўнай ступені тычыліся і Украіны.

Так этнанімічная назва «Белая Русь», якая не ахапіла яшчэ ўсёй этнічнай тэрыторыі беларусаў, ужо ў XVII ст. трывала замацавалася за большай часткай краю і стала пераносіцца на яго жыхароў. Паказальна, што тады і ў Заходняй Еўропе ўяўленні пра Белую Русь

набывалі большую дакладнасць. Напрыклад, на карце Гільёма дэ Баплана сярэдзіны XVII ст. да яе аднесены Полацкае, Віцебскае, часткі Менскага і Мсціслаўскага ваяводстваў, на іншых тагачасных картах — увесь абшар паміж Дзвіной і Прыпяццю. А габсбургскі пасол Аўгустын Маерберг, які ездзіў праз Вялікае Княства ў Маскву, у апісанні падарожжа (1661) аднёс да Белай Русі землі «паміж Прыпяццю, Дняпром і Дзвіною з гарадамі Наваградкам, Менскам, Мсціславам, Смаленскам, Віцебскам і Полацкам ды іх акругамі».

Цяперашняя форма назвы Беларусь стала ўжывацца ў канцы XVIII—XIX ст., а яе пашырэнне на ўсю сучасную тэрыторыю краіны адбывалася яшчэ пазней і было звязана з развіццём нацыянальнага руху ды працэсамі фармавання беларускай нацыі. Аднак, нягледзячы на позняе замацаванне тэрміна «Беларусь», яго выкарыстанне ў тэрытарыяльным плане ўяўляецца апраўданым і для асвятлення папярэдняй гісторыі краіны. Пісаць пра сярэднявечную тэрыторыю нашай зямлі як пра Беларусь, думаю, не менш правамерна, чым называць Расіяй абшары Паўночна–Ўсходняй Русі X—XV ст., што робяць расійскія гісторыкі, або гаварыць пра палеаліт Польшчы. Рэтраспектыўнае выкарыстанне азначэнняў «Беларусь», «беларускі» ў дачыненні да часоў, якія папярэднічалі з'яўленню выразных этнаграфічна–культурных асаблівасцяў краіны, неабходнае для фіксавання кантынуітэту яе гісторыі.

Тэрыторыя і прыродныя ўмовы

Беларусь знаходзіцца на захадзе старажытнай Усходне–Еўрапейскай раўніны, на водападзеле Чорнага і Балтыйскага мораў. Яе цяперашняя плошча 207,6 тыс. кв. км, а насельніцтва на 2000 г. складала 10,3 млн. чалавек.

Краіна не мае выхаду ні да мора, ні да гораў. Межы Беларусі з Літвой, Латвіяй, Расіяй, Украінай і Польшчай не звязаны з істотнымі прыроднымі рубяжамі ці перашкодамі. Большую частку яе паверхні ўтвараюць раўніны і нізіны, а ўзвышшы не займаюць і трэцяй часткі плошчы краіны. Асноўныя формы рэльефу сфармаваліся яшчэ ў ледавіковы перыяд. Выгляд тэрыторыі і сетка рэк атрымалі блізкія да цяперашніх рысы яшчэ каля дзевяці—пяці тысячагоддзяў назад. Марэнныя ўзгоркі чаргуюцца тут з раўнінамі ды азёрна–балотнымі нізінамі, асабліва на поўдні, дзе прырода захавала больш

старажытнае аблічча. Галоўныя рэкі — Дзвіна, Дняпро, Нёман і Прыпяць, прытокі якіх густой сеткай пакрываюць тэрыторыю ўсяго краю ды звязваюць яе ў адно цэлае. Водасістэмы Дзвіны і Нёмана, якія ўпадаюць у Балтыйскае мора, аддзелены ад Дняпроўскага басейна шырокай чарадой узвышшаў, працягнутай з паўднёвага захаду на паўночны ўсход Беларусі. На поўначы, у Паазер'і рэльеф мае выразна марэнна–ледавіковыя формы. Сярод забалочаных нізін і раўнін тут засталася найбольшая колькасць азёр, пакінутых апошнім ледавіком. Цэнтральная частка тэрыторыі Беларусі ўзвышана, таму яна заселена шчыльней за іншыя раёны і лепш гаспадарча асвоена. Поўдзень краіны ахапіла вялікая прыледавіковая раўніна, значную частку якой займае Беларускае Палессе — моцна забалочаная нізіна ў басейне Прыпяці, нахіленая на ўсход.

Клімат Беларусі ўмерана–кантынентальны і вільготны, які фармуецца пераважна пад уплывам палярна–марскога паветра. Глебы малаўрадлівыя, пясчана–гліністыя ці пясчаныя, толькі зрэдку — дзярнова–падзолістыя, а на поўдні — тарфяністыя. Галоўным прыродным багаццем краю здаўна былі лясы, якія густым масівам пакрывалі ўсю яго паверхню. З XVIII ст. іх высечка набыла знішчальны характар, але ў XIX ст. лясы ахаплялі яшчэ больш за палову тэрыторыі Беларусі, і нават цяпер лясное покрыва займае каля 1/3 плошчы краіны. Асабліва багатыя лесам Падзвінне ды басейн Бярэзіны. Беларускі лес змешаны, але ў цэлым на сухіх землях дамінуюць хваёвыя, а ў забалочаных раёнах — вольха і бяроза.

Ландшафт Беларусі, вядома ж, на працягу стагоддзяў мяняўся ў выніку як прыродных працэсаў, так і людскога гаспадарання. Аднак у асноўных рысах выгляд мясцовасцяў нашага краю з эпохі Сярэднявечча да гэтага часу не зведаў асабліва значных трансфармацый. Як сведчаць рэвізіі пушчаў сярэдзіны XVI ст., праведзеныя ў сувязі з аграрнай рэформай, вялізныя гушчары і багны аддзялялі адзін заселены абшар ад другога, сярод якіх найбольшай шчыльнасцю насельніцтва і гаспадарчай асвоенасцю вылучаліся заходнія і цэнтральныя землі — Панямонне, Падляшша, басейн Вяллі ды яшчэ паветы Менскі, Слуцкі і Клецкі. Асобнымі выспамі жыхарства канцэнтравалася таксама ў Полацкай, Віцебскай ды Смаленскай землях, у раёнах Пінска ды Турава. Астатнія абшары, асабліва на поўдзень ад пінскіх балотаў, якія аддзялялі Беларусь ад Украіны, былі зусім малалюдныя.